

Н. УӘЛИҰЛЫ

ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМАЛАРДЫ КОДИФИКАЦИЯЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі қазақ әдеби тілінің өзіне тән ғасырлар бойы қалыптасқан орфоэпиялық нормалары бар. Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы, **біріншіден**, жергілікті ерекшелікке қарама-қарсы қойылады. Салыстырыңыз: жергілікті ерекшеліктерде: *жылқыдар, баладар, көңлі, маңлай, оңла, чач, чыбық, құдағай, бона* (сәби) т.б. әдеби тілде: *жылқылар, балалар, көңді, маңдай, онда-, шаш, шыбық, құдағи, бөне* т.б. Мұндай жергілікті ерекшеліктерге С.Аманжолов, Ж.Досқараев, Н.Т.Сауранбаев, Ш.Ш.Сарыбаев, С.Омарбеков, О.Нақысбеков, Ә.Нұрмағамбетов т.б. қазақ диалекто-логтерінің еңбектерінде сипаттама, талдау жасалып, олардың меншікті территориясы айқындалған және ғылыми-лингвистикалық рефлексиясы айтарлықтай деңгейде деуге болады. **Екіншіден**, әдеби тілдің орфографиялық нормасы, бейәдеби қарапайым сөйлеу тіліне тән дыбыстық элементтерге қарама-қарсы қойылады. Салыстырыңыз: бейәдеби қарапайым сөйлеу тілінде *берсей, бересаи, келатыр, баратыр, босашы, бошы, боп атыр, бері кеш, кеп жүр, айал, дұспан, дүния* т.б. Әдеби тілде *берсеңші, бере салшы, келе жатыр, бара жатыр, барсаңшы, болшы, болып жатыр, бері келші, келіп жүр, әйел, дұшпан, дүние* т.б.

Үшіншіден, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы Б.Әбілқасымов [1] зерттеу материалдарында көрсетілген ескі қазақ жазба тілінің дыбыстық элементтеріне қарама-қарсы қойылады: *нәсіп айласа, жәмиғат, гиззатлү, хұрметлү, мақсұт, хас* (*хас дұшпан*) т.б.

Төртіншіден, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы кодификацияланған жазба тілдік элементтерге қарама қарсы қойылады [жұмұшшү] – *жұмысшы*, [шәгара] – *шекара*, [кәсібұодақ] – *кәсіподақ*; [қашша] – *қазша* т.б.

Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасын сақтаудың мәдени-әлеуметтік мәні айрықша. Өйткені норма тілді тұтынушылардың басын біріктіреді. Дыбыстаудағы ортақ заңдылықты сақтамай, әркім өзбетінше сөйлесе, сөзді ұғыну қиынға түсіп, коммуникацияның ойдағыдай өтуіне нұқсан келеді. Сөйлеушінің сөз мәдениетінің төмендігін, сауатсыздығын көрсетіп, тыңдаушыға жағымсыз әсер етеді.

Әдеби тілдің ауызша нормасы қазақ тілінің ды-

быстық жүйесін таяныш етеді. Алайда халық тілінің дыбыс жүйесіндегі әр алуан варианттардың едәуір бөлігі тіл жұмсау тәжірибесінде халық тілінің сөз үлгілерінен таңдалып, сұрыпталды. Нормалардың қалыптасуында байырғы кездегі ақын, жыраулар, билер тәрізді ауызша сөз майталмандарының шаршытоп алдындағы сөзі, кейінгі кезеңдерде сахна, радио, телевизия хабарларының рөлі айрықша болды. Солар арқылы қалыптасқан үлгілер әдеби тілдің ауызша нормасы деп танылды.

Әдеби тілдің ауызша нормасы әсіресе радио-, телехабар арналарының кеңеюі, сахна өнерінің дамуы, шаршытоп алдындағы сөздің жаңа түрлері мен типтерінің пайда болуы, аудитория алдындағы сөздің әлеуметтік мәнінің жоғарылай түсуі ауызша сөздің орфоэпиялық нормаларының бекіп, саралануына ықпал еткен маңызды фактор болды.

Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасына байланысты қиындықтың бірі жазу тәртібімен байланысты, өйткені жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар да ауызша сөздің өзіне тән жүйесі бар. Сондықтан жазба мәтінді оқығанда жазба сөзге тән кодты ауызша сөзге тән кодқа көшіре білу қажет. Жазғанды оқу дегеніміз жазба кодты ауызша кодқа көшіру. Дыбысталған сөз бен қағазға түскен сөздің жүйесі дәлме-дәл сәйкес келмейді. Жазу-сызу тарихында ауызша таңбалар мен жазба таңбалардың өзара тепе-тең түскен жүйесі болған емес. Тіпті ондай тепе-тең түсетін жазба жүйенің қажеті жоқ. Ауызша сөздің небір физикалық, материалдық элементтері «қағаз сыртында» қалып қояды да мағынаға қызмет ететіндері ғана ескеріледі. Ал жазба сөзді оқығанда «қағаз сыртында» қалып қойған материалдық элементтер қайтадан қалпына келтірілуге тиіс. Олай болмаған жағдайда ауыздан шыққан сөздің тұрпаты бұзылып, кедір-бұдыры көбейеді.

Қазақ жазуы негізінен фонематикалық принципті ұстанады. Фонематикалық принцип дегеніміз жазуда фонемалардың дыбыстық қоршауға неғұрлым тәуелсіз дыбыстық реңкі таңбалау деген ұғымды білдіреді. Мысалы [үөш¹ш⁰¹ү] деген сөзді фонемалардың дыбыстық қоршауға тәуелсіз реңкі бойынша жазсақ, *өсшi* түрінде таңбаланады. 1) <с>-ның [ш]-ға өзгерісі ескерілмейді. 2) сөз басындағы еріндік дыбыстың алдында келетін ілеспе дыбыс [у],

- 3) екі [ш] [ш] қатар келгендегі созылыңқылық [ш:],
 4) [шұ]-ның да-уыстының ыңғайындағы жіңішке
 т е м б і р і ,
 5) еріндік тембірі [ш⁰] еленбейді.

Жазба кодты ауызшаға дұрыс ауыстыру (жазылғанда ауызша сөз нормасына сай дыбыстау) немесе керісінше, ауызша сөзді жазба кодқа көшірудің мән-жайын фонема теориясымен байланысты түсіндіруге болады.

Фонема – абстракті ұғым. Фонемалар индивидтің, тілдік ұжымның санасында белгілі бір тілдік дыбыстың образы түрінде бейнеленеді және сананың бақылауынан тыс өмір сүреді.

Тілдік ұжымның санасында осылайша қалыптасқан 19 дауыссыз, 9 дауысты фонема бар екенін А.Байтұрсынұлы дәл анықтады.

Орфографияның, орфоэпиялық нормалардың тілдік базасы бар да, теориялық базасы бар. Тілдік базасы – сөздің халық тіліндегі дыбысталу жүйесі: *бас, аяқ, қол, ғалам, әлем, оқиға, уақиға* т.б. Орфоэпиялық норма тілдің конвенционалды сипатына тәуелді: тілдік ұжым [*бас*], [*тау*], [*балақ*] деп дыбыстайды, бұларды басқаша дыбыс-тау мүмкін емес.

Әдетте парадигмадағы дыбыстық бірліктер (тілдік санада вертикал қатардағы вертуалды бірліктер) *а, э, о, ө, ы, і, ұ, ү, е* және *б, п, т, д, қ, к, г, з, с, ш, з, ж; й, р, л, м, н, ң, у* синтагмалық қатынасқа түскенде парадигмадағыға сәйкессе, кей тұста парадигмадағымен сәйкеспей, түрленіп кететін жағдайлары болады. Парадигмадағы дыбыстың санынан синтагмалық тізбекке түскендегі дыбыстың саны әлдеқайда көп болады. Міне, мәселенің осы тұсында шешімі қиын түйіндер болады. Мұндайда орфоэпия қалайда бір теориялық базаға сүйенуге тиіс. Қазақ орфоэпиясының теориялық базасының мәселелері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Р.Сыздық, Ә.Жүнісбеков т.б. зерттеулерінде жазылды. Сөздің бірыңғай жуан/жіңішке айтылып, сөз ішіндегі дыбыстардың бір-біріне ілгерінді/кейінді ықпал ететіні, бірін-бірі игеретіні, артикуляциялық, акустикалық жақтан бір-біріне бейімделетіні айқындалды.

Міне, дыбыстардың синтагмалық қатардағы қатынасқа түсетіндегі күйін: қатаңдардың ұяңдануы, ұяңдардың қатаңдануы, жиылыңқылардың жайылыңқы, жайылыңқылардың жиылыңқы болуы, жуысыңқылардың тоғысыңқы, тоғысың-қылардың жуысыңқы т.б. болуы – акад. Р.Сыздықтың «Сөз сазы» кітабында жеке сөз, микро-мәтін деңгейінде талданып, көрсетілді [2]. Сөйтіп, автор орфоэпиялық норманы кодификациялауда дыбысталған сөздің

тілдік базасын негізге ала отырып, сегменттік, суперсегменттік (буын, пауза, ырғақты тип, интонация) деңгейде қазіргі орфоэпиялық норманы 36 бапқа топтастырып жүйелеп береді. Әдеби тілдің дәстүрлі орфоэпиялық нормасын саралап берудің нәтижесінде орфоэпиялық норманы кодификациялаудың негізі жасалды.

Орфоэпиялық нормаларды кодификациялау ісі практикаға сүйенумен бірге теориялық тұрғыдан қарастыруды да қажет етеді. Әсіресе шаршытоп алдындағы сөздің түрлері мен жанрлары көбейіп отырған кезде, ауызша сөз арналары қоғамдық-әлеуметтік маңыз алып отырған тұста орфоэпиялық нормаларды теориялық тұрғыдан тиянақтап отырудың маңызы айрықша. Бұл ретте оның теориялық мәселелері фонема, фонология ілімдерімен тығыз байланысты қаралатыны белгілі.

Тілдің мағыналық бірліктерін бір-бірінен ажыратуға қабілеті бар парадигмадағы фонологиялық бірліктер (19 дауыссыз, 9 дауысты) синтагмалық қатынасқа, яғни көлбеу тізбекке түскенде уақыт жағынан бірінен кейін бірі келе отырып, әртүрлі дыбыстық реңкте объективтенеді.

Мысалы, *тас* дегендегі [с] индивидтің, тілдік ұжымның психикалық санасындағы осы дауыссыздың дыбыстық образына сәйкес келсе, та[с]ша дегендегі <с> көршілес [ш]-ның әсерінен түрленіп [ш] түрінде айтылады. Сөйтіп, психикадағы, яғни парадигмадағы <с> *шана* дегендегі өзге бір [ш]-ның дыбыстық образына сәйкес келеді. МФМ өкілдері психикадағы, яғни парадигмадағы фонемаларды инвариант, ал инварианттың синтагмалық қатынасқа түскендегі, парадигмадағы өзге бір дыбысқа ұқсап кететін түрленімін вариант деп атайды. Мысалы, кө[з] дегендегі <з> парадигмадағы инвариант <з>, ал синтагмалық қатынасқа түскенде бұл <з> әлсіз позицияда [с] түрінде дыбысталады. [к⁰¹өс⁰¹с⁰¹үз] (*көзсіз*), сөйтіп, ол *сөн* дегендегі инвариант <с>-ның әлді позициядағы репрезентантына сәйкес келеді.

Фонема теориясы бойынша әр фонемаинварианттың дыбыс шоғыры болады. Ол шоғыр инварианттың синтагмалық қатынасқа түскендегі әртүрлі дыбыстық қоршауы (позицияға) байланысты түзіледі. Мысалы, <з> фонемаинварианттың әлсіз позицияда [ж], [ш:], [с] түріндегі варианттары бар. Осы фонеманың жалпы әлді және әлсіз позицияларда әзірге бізге белгілі 16 дыбыстық репрезентанты бар. Ал осы дыбыстық репрезентанттар инвариант фонеманың дыбыс шоғырын (қорын) құрайды.

	[p]	[зат] <i>зат</i>
	[z ⁰¹]	[z ⁰ op ⁰] <i>зор</i>
	[z ¹]	[z ¹ ep ¹] <i>зер</i>
[з]	[z ⁰¹]	[т ⁰¹ өз ⁰¹] <i>төз</i>
<з>	[ж]	[ж] [қажжұуа] <i>қаз жуа</i>
		[ж ⁰] [бож ⁰ ж ⁰ ор ⁰ ға] <i>боз жорға</i>
		[ж ¹] [т ¹ еж ¹ ж ¹ ет ¹] <i>тез жет</i>
		[ж ⁰¹] [к ⁰¹ өж ⁰¹ ж ⁰¹ ақсы] <i>көз жақсы</i>
	[ш]	[ш] [жашшықты] <i>жаз шықты</i>
		[ш ⁰] [с ⁰ ош ⁰ ш ⁰ ы] <i>созшы</i>
		[ш ¹] [с ¹ әб ¹ іш ¹ ш ¹ өп] <i>сәбізшөп</i>
		[ш ⁰¹] [т ⁰¹ өш ⁰¹ ш ⁰¹ і] <i>төзші</i>
	[с]	[с] [жассын] <i>жазсын</i>
		[с ⁰] [с ⁰ ос ⁰ сүн ⁰] <i>созсын</i>
		[с ¹] [бес ¹ с ¹ із ¹] <i>бесіз</i>
		[с ⁰¹] [к ⁰¹ өс ⁰¹ с ⁰¹ үз ⁰¹] <i>көзсіз</i>

Осы кезге дейін орфоэпиялық норманың тілдік базасы ретінде фонема-инварианттың әлсіз позициядағы дыбыстық өзгерісі, яғни варианттары негізге алынды: [ағалма] *ақ алма*, [ақпілек] *ақ білек* т.б.

Алайда фонема теориясы бойынша инвариант-фонеманың әлсіз позициядағы дыбыстық өзгерісі, осы көрсеткендегідей тек в а р и а н т түрінде ғана жүзеге аспайды, оның в а р и а ц и я деп аталатын түрленімі де болады.

Парадигмадағы фонемалардың қайсыбірі (инвариант-фонемалар) синтагмалық қатынасқа (көлбеу шынжыр қатар тізбекке) түскенде, олар сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте материалданады. Мысалы [атцыз] *атсыз*, [қатчы] *хатишы*, [авай-вол] *абай бол* т.б.

Парадигмадағы фонеманың синтагмалық қатынасқа түскенде, сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте объективтенуі **вариация** деп аталады.

[атцыз], [қатчы], [авай вол] т.б. дегендегі [ц], [ч], [в] қазақ тілінің фонологиялық парадигмасында жоқ. Біз бұл жерде дыбыстық өзгерістерді жуық шамамен *ц, ч, в* таңбаларымен беріп отырмыз. Алайда бұлар дәлме-дәл орыс тіліндегідей дыбысталады деп түсінбеу керек.

Қазіргі орфоэпияда инвариант фонемалардың вариант түрі едәуір жүйеленді, оның вариация түрін зерттеу енді-енді қолға алынып, Ә.Жүнісбековтың басқаруымен шыққан «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» (2005) [3] біралуан вариациялар көрсетілді.

Қазақ фонетикасында фонемалардың вариант, вариация түрлерін және олардың белгілі бір фонемалардың дыбыс қорын (шоғырын) құрайтын ерекше түзілім ретінде қараудың, жоғары мектеп оқулық-

тарына, оқу құралдарына, бағдарламаларына енгізіп, орфоэпиялық сөздікте, анықтағыштарда көрсетіп, сөз фонетикасының құрылымы ретінде танудың теориялық әрі практикалық мәні айрықша болмақ.

Орфоэпиялық норманы кодификациялаушылар осы кезге дейін көбіне варианттарды көрсетумен шектелді, өйткені МФМ-інің ілімін дәйекті ұстанып жүрген фонолог М.Жүсіповтің зерттеулері қозғау салғанға дейін қазақ фонологиясында инвариант, вариант, вариация позицияның түрлері мен типтері туралы ұғымдар ғылыми айналымға ене қойған жоқ болатын [4].

Алайда вариация деп арнайы атамаса да, кейбір тілдік фактілер зерттеу материалдарында көрсетіліп отырды. Мысалы, сөздің ұшар басында о, о (ө) дауыстыларының алдында ілеспе [у]-дың естілетініне Н.И.Ильминский назар аударып, Р.Сыздық *отан, отын, орын* т.б. сөздердің қосамжар [у]-мен [ʊot⁰ан] түрінде айтылатынын норма ретінде атап көрсетті.

Сондай-ақ *ет, ешкі* тәрізді сөздерде <е>-нің [je] түріндегі; екі дауысты аралығында <б>-ның ерін жуысыңқысы [b⁰] түріндегі айтылатыны жөнінде І.Кенесбаев, Р.Сыздықова, Ә.Жүнісбеков, А.Айғабылов т.б. зерттеушілердің тұжырымдары мен пікірлері бар.

Аталмыш құбылыстар М.Дүйсебаеваның [5], Х.Неталиеваның [6] орфоэпиялық сөздіктерінде және Р.Сыздықтың «Сөз сазы» анықтағышында кодификацияланған норма ретінде тіркелді.

Морфонологиялық құбылыстарға жататын өзгерістерді фонетикалық құбылыстардан ажырата қарау (А.Айғабылов), фонетикалық өзгерістердің өзін вариант, вариацияға саралау (М.Жүсіпов), фонемалардың дыбыстық қорын айқындау т.б. тәрізді зерттеулердің орфоэпиялық, орфографиялық нормаларды кодификациялауда мәні айрықша.

Алайда айтылу, жазылу нормасы даулы көрінетін, немесе дәстүрге айналып қалыптасқан нормаларды кодификацияланған нормаларды қайта қарау жөнінде сын-пікірлер айтатын «оппоненттер» көбейді. Мұның өзі сол айтылған даулы мәселелерге азды-көпті тоқталуды қажет етеді.

Осы тәрізді сөздерді неге бірыңғай жуан, бірыңғай жіңішке түрде жазып, үндестік заңын сақтамаймыз, орфографиялық сөздік үндестік заңын бұзып отыр дегендей сынай танытатын мақалалар жарық көріп жатады. Әрине, мәселенің байыбына бармай сөздердің *шай, жай-*, т.б. жазылуын орфографиялық сөздік дұрыс көрсетпей отыр, мұндай сөздер *шәй, шәй-, жәй, жай-* деп жазылуға тиіс деп ақыл айтқан болады.

Бәлкім, осыларды сынаушылар айтқандай үндестікке бағындырған болып, *қайтып* (*қайтып айтайын*), *қасиет*, *мұғалым*, *кітәп*, *қадыр*, *қазыр*, *кәндөн*, *қабыр*, *қауып* (*қауып төнген жоқ*), *қауыпсыз*, *қауыпты*, *қауыпсыздық* деп жазуға болар. Алайда мұндай сөздердің саны бұл көрсетілген сөздермен шектелмейді. Мысалы *құдірет* сөзін *қүдірет/құдырат*, *тақсірет* сөзін *тәксірет*, *харакет* сөзін *кәрекет*, *ақырет* дегенді *әкірет/ақырат*, *рақымет*, *қасірет* сөздерін *рақымет*, *кәсірет*, *Ақыметті Ақымат* деуге болмайды. Бұлай деу тілдік базада жоқ. Сондай-ақ *шай*, *жай*, *шай*-сөздерінің қара басын *шәй*, *жәй*, *шәй*-деп жазуға болар-ау, бірақ *шайға шақыр*, *шайлық пұл* дегенді *шәйге шақыр*, *шәйлік пұл*, *кірді шайқа* дегенді *кірді шәйке* демесі бәрімізге аян. *Бар байлығым, бір шайлығым* деген мәтелдегі *байлығым*, *шайлығым* жуан түрде ұйқасып тұрған сөздер.

Шынында, «бейүндес сөздер» деп аталған бұл құбылыс фонологиялық тұрғыдан арнайы қарастыруды қажет етеді.

Алдымен *жай*, *жай-*, *шай*, *шай-* сөздерінің дыбысталуы жайына назар аударуға тура келеді.

А.Байтұрсынұлының айтуынша дауыссыздардың жуан/жінішкелік сипаты дауыстылардың ыркында болады. Мысалы: [таң], [т^{“ең”}]. Бұл – тілдің негізгі қағидасы. Алайда аталмыш фонетикалық тәртіптен ауытқитын тілдік фактілер де кездеседі. Солардың бірі [ш] мен [й]-дің, [ж] мен [й]-дің аралығындағы [а]-ның дауыссыздарды өз ыркына көндірмей, керісінше, солардың әсеріне ұшырап, палатизациялануы. Түркі тілдерінде кездесетін бұл құбылысқа кезінде татар ғалымы Г.Шараф көңіл бөлген екен [7].

Алайда [ж^{“әй”}], [ш^{“әй”}] дегендегі [ә] дауыстысын <a>-ның түрленімі емес, әуелден бар <ә>, ол «ж – й»-дің әсері емес, дейтін де көзқарас бар. Мұндай көзқарасты ұстанушылар орфографияда, *жай*, *шай* деп кодификациялауды сөздікшілердің білместігі деп түсінеді және норманы қайта қарау керек деп біледі.

Әрине, бұл пікірді құптай салуға болмайды. Себебі аталмыш сөздердегі дауысты «нағыз» [ә]-нің өзі болса, осы түбірден өрбіген сөздерге қосымша неге бірыңғай бастан аяқ жінішке нұсқада жалғанбайды? Мысалы, *шәйке*, *жәйкел*, *жәйлау-ге*, *шәйге шақыр*, *жәйтке* деп айту тілдік базада жоқ. Бұл тұлғалардағы дауысты шын мәнінде жінішке болса, оларға қосымша ешбір ауытқусыз-ақ бірыңғай жінішке жалғанар еді. Оған ешбір фонетикалық кедергі жоқ. Сөздің қара басы [жәй], [шәй] деп жінішке тұрпатта айтылғанмен, қосымшалармен

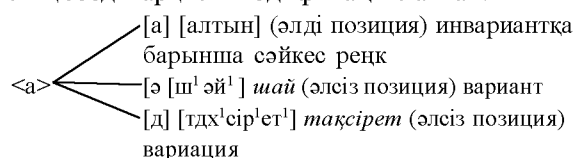
түрленгенде, олардың түптұлғасы *жай*, *шай* екенін байқауға болады: *шайқа*, *жайқал*, *жайлауға*, *шайға шақыр* т.б. Бұлар *жай*, *шай* тұлғаларын түптұлғасындағы дауыстының <a> екенін танытатын тілдік фактілер.

Әдетте фонема теориясында белгілі бір дыбыстардың орын талғайтын, орын талғамайтын жағдайларына назар аудару маңызды. Мысалы, сөз ішіндегі кейбір «орын» <a> үшін қолайлы болса, қайсыбір орын «қолайсыз» болып келеді. Атап айтқанда <a> фонема үшін [ж] мен [й]-дің, [ш] мен [й]-дің аралығы қолайсыз орын, сондықтан ортаға бейімделіп, реңін өзгертуге тырысады. Фонема <a> сондықтан *жай*, *шай* сөздерінде [ә] түрінде дыбысталады. <a>-ның осындай әлсіз жағдайдағы [ә] реңкі, әлді жағдайындағы <ә>-нің ([ән'] дегендегі [ә]-нің) реңіне ұқсап кетеді. Ал фонемографиялық жазудың тәртібінде фонемалардың әлсіз жағдайдағы реңкі таңбаланбайды: *шай* [ш' әй'].

Сондай-ақ <a> инварианты үшін жоғарыда сөз болған *қасиет*, *тақсірет*, *қауіпті*, *қадірлі* сөздеріндегі дыбыстық жағдай қолайлы орын болып саналады. Сондықтан «ортаға» бейімделіп өзгеше-леу реңк алады (палатализацияланады). Субъективті қабылдауда жуан/жінішкелігі көмескілеу сезіледі. Жуан/жінішкелік перцепциясы көмескілеу *қасиет*, *тақсірет* сөздерінің орфо-эпиялық нормасын былайша көрсетуге болады: [тдх¹с¹ір¹ет¹], [к¹дс¹й¹ет¹]. Мұндағы [д] инвариант <a>-ның әлсіз жағдайдағы вариациясы.

Сөйтіп, <a> инвариант фонеманың әлсіз позицияда [ә] варианты және [а] вариациясы бар деуге болады. Сондай-ақ <a> инварианттың әлді және әлсіз позицияда [а], [ә], [д] реңктері түріндегі дыбыс шоғыры бар екенін байқаймыз. Оны төмендегіше көрсетуге болады:

Сонымен, қазақ тілінде *шай*, *жай* сөзіндегі дауысты іргелес дауыссыздардың әсерінен жінішкеріп, [жәй], [шәй] түрінде айтылады. Бұл құбылысқа инвариант теориясы тұрғысынан назар аударсақ, мұндағы [ә] дауыстысы әлсіз жағдайдағы (позициядағы) инвариант <a>-ның варианты болып табылады. Қазақ жазуының ұстанған принципі фонемографиялық принцип болғандықтан, фонеманың әлсіз позициядағы түрленімдері (варианттары мен вариациялары) жазуда ескерілмейді. Сондықтан сөздің *жай*, *шай* түрінде таңбалануы орфографиялық сөздік арқылы кодификацияланған.

Міне, бұл айтылғандар орфографиялық та, орфоэпиялық та нормаларға қатысты жайт. Ал нормадағы мұндай қайшылықты жайтты айқындап, кодификациялауда инвариант, вариант, вариацияға байланысты теориялық ұстанымдарға назар аудару қажет деп білеміз.

Қазақ орфографиясы мен орфоэпиясы нормаларымен тағы бір қайшылықты жағдай бейүндес буынды сөздердің айтылуы нормасы мен жазылу нормасын кодификациялау мәселесі. Әсіресе соңғы жылдары тіліміздің жазу, дыбыстау нормаларына жұртшылық назары ауып, тиісті сөздіктерге көрсетілген нормалардың кейбірін сынға ала бастады. Нормативті сөздіктерде көрсетілген *қасиет, қарп, қабір, қадір, қауіпті, қайтп, қайткенде, қадім, мұғалім*, т.б. сөздерді *кәсиет, кәріп, қабыр, қадыр, қауыпты, кәйтп, кәйткенде, мұғалым* т.б. түрінде жазып, әлгідей сөздердің нормасын тиянақтауда сингармонизм заңдылығына сүйену керектігін айтады. Әрине, «бейүндес буын-ды» сөздерді, егер олардың саны осы айтылған сөздермен шектелсе, солай етіп жазуға да, айтуға икемдеуге де болар еді. Бірақ мұндай типтегі сөздердің саны, түрлері осы аталған сөздермен шектелмейді, тілде бұдан басқа да біралуан сөз бар: *тәкаппар, құдірет, ақырет, қауесет, қазірет, қасірет, рақымет, тауқымет, қорек, мехнат, тақсірет* т.б. Бірыңғай жуан, я болмаса бірыңғай жіңішке түрде таңбалап жөнге салуға бұлардың ырық бермейтіні байқалады. Мұндай сөздер де, жоғарыда аталған азын-аулақ икемдеуге келеді-ау деген сөздер де шеттілдік болғандықтан ырыққа көне бермейтіндей көрінеді. Шынында, үндесім икеміне көне бермейтін тек шеттілдік қана емес, төлтума сөздер де бар: *мүнікі, оныкі, ауылдікі, таудікі, көгорай, көкқарға, көкпар, қағылез* т.б.

Мұндай қиындықтардың икемді келеді-ау дегенін үндесіммен айтып, жазып, ал келмейтінін сол күйінде жылы жауып қойғанмен, мәселе шешілмейді. Сондықтан әңгіме «қиындықтың» төркіні неде екенін іздестіруге келіп тіреледі.

Жазылу нормасы мен айтылу нормасы даулы көрінетін «бейүндес буынды» сөздердің бір алуаны [к], [к] дыбыстарымен байланысты екені байқалады.

Фонология теориясында дыбыстардың әлді позициясы, әлсіз позициясының өзі бірнеше түрге бөлінеді. Сигнификативті және перцептивті күшті жағдайда фонема мағына ажыратады, инвариант түрінде дыбысталады, ал сигнификативті әлсіз, ал перцептивті күшті жағдайда фонема мағына ажыратпайды, өзінің дыбыстық варианты түрінде, ал

сигнификативті перцептивті әлсіз жағдайда өзінің дыбыстық вариациясы түрінде жұмсалады. **Инвариант** дегеніміз фонеманың парадигмадағы **тұлғасы, вариант** дегеніміз фонеманың әлсіз жағдайдағы **түрі**, ал **вариация** дегеніміз фонеманың әлсіз жағдайдағы **түрленімі**.

Фонема абстракті бірлік, ол тілдік қолданыста нақтыланып, инвариант сәйкес ренк, вариант, вариация түрінде объективтенеді. Инвариант дыбыстық жағдайға тәуелсіз, ал оның варианты мен вариациясы белгілі бір позицияға тәуелді бірлік. Белгілі бір фонеманың әлсіз жағдайдағы варианты күшті жағдайдағы басқа бір инвариант фонемаға ұқсас болады. Ал фонеманың әлсіз жағдайда пайда болатын вариациясы күшті жағдайдағы инвариант фонеманың бір де біріне ұқсамайды.

Бұдан байқайтынымыз, фонема үшін қайсыбір позиция «қолайлы» болса, қайсыбір позиция онша «қолайлы» бола бермейді. Соңғы жағдайда фонема фонетикалық «қоршауға» икемделеді, бейімделіп, түрленеді. Мысалы, <б>, <д> фонемалары үшін сөз аяғы қолайсыз жағдай, *келеді, барады* спонтанды сөйлеу тілінде соңғы дауысты (бұлар әдетте сигнификатты жүктемесі әлсіз, қысаң дауыстылар болып келеді) толық редуцияланғанда *келет, барат* делініп, [д] дауыссызы [т] түрінде айтылады. Бұл – <д> фонемасының [т] варианты түріндегі репрезентанты, бірақ мағынаға келіпкөтер әсері жоқ.

Сондай-ақ [й], [л], [ң], [р], [у] үнділері сөздің үнемі басында келе бермейді, сондықтан ілеспе қысаң дауыстылармен айтылады: [йод], [ылақ], [ырақымет] т.б. Фонемалардың аталмыш жағдайы сигнификативтік жүктемесі әлсіз болғандықтан, жазуда елене бермейді.

Фонемалардың «қолайсыз» жағдайға икемделіп, қызмет атқару тәсілдері мен амалдарын белгілі бір сөздердің орфография, орфоэпиялық нормаларын кодификациялауда ескерудің айрықша мәні бар. Инвариантты вариант пен вариациядан, вариантты вариациядан ажырата білу жазу, дыбыстау нормаларына кодификациялауда белгілі бір жүйені ұстауға тиянақ болады.

Бұл айтылып отырғандарымыз орфография, орфоэпиялық нормаларды кодификациялаушыларға да, олардың оппоненттеріне де белгілі жайт.

Белгілі жайт болса да, басын ашып алар мәселелер де аз емес. Қоғамға қызмет етіп, өзінің міндетін атқарып жатқан соң, оның құрылымына әсер ететін әртүрлі жайттар болады. Мысалы, шеттілден сөз енеді [Құрмет, рақмет], сөз бен сөз бірігеді (бірақ <бір+ғана-ак> сөз бен сөз тіркесіп бір ырғақпен айтылып, бір екпінге бағынады ([ағешкі] *ақ ешкі*). Сөз

дыбыстық жақтан ықшамдалады ([кеботыр] *келіп отыр*) т.б. Сөйтіп, белгілі бір фонемалар үшін жана позициялар пайда болады. Бұлардың қайсыбірі фонемалар үшін «қолайлы» болса, қайсыбірі «қолайсыз» болады. Фонема «қолайсыз» жағдайда тұрса да, тілдің табиғи заңдылығына, нормасына сәйкес икемделіп түрленуіне сол тілдің әлеуеті (потенциалы) жетіп жатады, сондықтан оны айқындау, танып білуге тура келеді. Мысалы, қазақ тілінде араб тілінен енген *құрмет* деген сөз бар. Сөздің «басы жуан, аяғы жіңішке» болып, қазақ тілінің үндесімімен үйлеспей тұрған сияқты. Егер үйлесім тезіне түссе [күрмет] немесе [құрмат] болар еді. Бірақ бұлай деу донор тілдегі түпнұсқадан мүлде оқшау келеді. Тілдегі ауыс-түйіс тәртібі бойынша кірме сөз, бір жағынан түпнұсқадан алшақтамау, екіншіден, импорттап алған тілдің заңына бағынуға тиіс. Осы екі үрдіс бір-біріне қарама-қарсы болмауы керек, керісінше, бір-бірімен үйлесімді болуға тиіс.

Ал біздің байқауымызша, *құрмет*, *тақсірет*, *хазірет* тәрізді сөздер үндесім заңы бойынша игерілген сөздер. Алдымен, бұл тезисіміз түсінікті болу үшін, [к], [қ] дыбыстарының жайына тоқталайық. Қалыптасқан көзқарас бойынша <к> фонемасы жуан дауыс тембірі [к], жіңішке дауыс тембірі [к] түрінде дыбысталады. Бұл – қазақ тілінің дыбыстық нормасы: [қайда], [кейде] т.б.

Алайда [к]-ның әлсіз позицияда жіңішке түрі (варианты) бар екені байқалады: [к'ұр'м'ет] [тдк'сір'ет']. *Кемел* сөзіндегі [к] жіңішке тембрмен айтылып, *Камал* сөзінің [Камал] түрінде жуан тембрмен айтылуы да бар. Тілдік факт ретінде бұл жайтты елемеге болмайды. Бірақ орфографиялық шарттылық немесе бөтен тілдің тәртібі деп те көрінуі мүмкін. Алайда төлтума сөздерімізде *көгорай*, *көгал* дегендегі [к]-нің тембрін жіңішке деуге болмайды. Салыстырсақ [когорай], *көгаршын*, *көкпар*. Бұлар ауыс-түйіс сөз емес, қазақтың өзінің төлтумасы.

[к]-ның жіңішке тембрінің пайда болуына әсер ететін факторға назар аударайық. Сөздің соңғы буындарындағы жіңішке дауыстылар бірінші буындағы дауыстының палатализациялануына, ал ол өз кезегінде [к]-ның жіңішке тембрлі реңк алуына әсер етеді. Сөйтіп, [к] дауыссызының вариациясы пайда болады: [к'яд'ір'ет] *құдірет*, [р'дк'імет] *рақымет*, [к'дсі'ет'] *қасиет*, [к'дзір] *қазір* т.б.

Ал осы аталған сөздердің кейбірінің, *қасиет* (сөйл. тілі), *кәзір* (сөйл. тілі), *ұрмет* (диал.) тәрізді варианттары да бар. Бұл – сөздің «қолайсыз жағдайға» вариация арқылы бейімделуі болса, екінші жолы басындағы дауыссыздың жіңішке тембрлі вариант, я болмаса, дауыссызды айту тәсілімен де

«қиындықтан» жол табады, бірақ бұл аталған соңғы тәсіл бірер сөзбен ғана шектеледі.

Сонымен [к]-нің әдеттегі жіңішке тембрінен басқа жуан тембрге, [к]-ның әдеттегі жуан тембрінен басқа жіңішке тембрлі болып келуі вариация деңгейіндегі сингорманизм, я болмаса сингармовариация деуге болады. [к]-нің жіңішке тембрлі болуына әсер ететін іргелес дауыстыны да вариация деп танымыз. Мысалы [к'д'уесет'] *қуесет* дегендегі [д] соңғы буындағы сигнифи-кативті-перцептивті позициядағы [с]-нің әсерінен палатализацияланған дауысты, яғни әлсіз жағдайдағы <а>-ның вариациясы. Ол парадигмадағы <ә>, я болмаса күшті позициядағы [ә] бірдей емес, аталмыш вариацияның перцепциясы кәдімгі [а]-дан жіңішке, ал [ә]-ден әлтең жуанырақ деп көрсетуге болады.

Осы тәрізді ерекшелік, біздің байқауымызша, [ғ] мен [г] дауыссыздарында да бар екені байқалады. Атап айтқанда [ғ]-ның жіңішке тембрлі вариациясы мына тәрізді әлсіз позицияда кездеседі: [ағ'ешкі] *ақ ешкі*, [ғ'дз'йіз'] *ғазиз*.

Өзге тілден импортталған мұндай сөздер қазақ тілінің негізгі дыбыс заңдылығы бойынша игерілетіні мәлім. Мұндайда едәуір сөздің басына [к], [ғ] дыбыстарын түсіріп айту позициялық игерудің бір жолы болса керек. *Қали – Әли*, *Ғалым – Әлім*, *Қалибек – Әлібек*, *ғылым – ілім*, *ғылыми – ілімі* т.б.

Әуелде *Қали*, *Ғалым*, *Қалижан*, *Ғалымжан* т.б. тәрізді сөздердің құрамындағы дауыстылар біршама палатализацияланған дауыстылар болуы, ал [к], [ғ] дауыссыздары соған сәйкес жіңішке тембрлі болуы ықтимал: [к'дл'пй'], [ғ'дл'пм'] [к'длпйж'дн] [ғ'длпмждн]. Өйткені *Қалидың* [алый], *Ғалымның* [алым], *Ғалымжанның* [алымжан], *Ғазидің* [азыз] болмай, *Әли*, *Әлім*, *әзіз* түрінде игерілуі осыған мензейді.

Қазақ тілінде ерін үндестігі жөнінде А.Байтұрсынұлы еріндіктердің бас буында келетінін басқа буынды сүймейтінін атап айтады, сондықтан әлсіз жағдайдағысын жазуда белгілемейді [8]. Әрине, А.Байтұрсынұлына дейін қазақ сөзінің хатқа түскен үлгілерінде ерін дауыстыларының әлсіз жағдайда (дыбыстық қоршауға тәуелді жағдайда) белгіленетін де, белгіленбейтін де тұстары бар.

Н.И. Ильминский т.б. түркітанушылардың өз зерттеулерінде ерін үндестігін көрсетуі бірізді емес, екінші буындағы еріндікті кей сөзде көрсеткенмен, келесі бір сөзде басқаша танбалайды: *үзям*, *өздері*, *өзен* т.б. (Ильминский.)

В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский сөздің соңғы буынына дейін ерін үндестігін жазуда көрсет-

кенмен, оның буындарға қарай әлсірей беретінін ескертеді, сондай-ақ [o] дыбысынан кейін езулік жуан дауыстылардың келе беретінін, ерін үндестігінің қырғыз тілімен бірдей еместігіне назар аударады.

Әдеби тілде (жазу нормасын еске алғанда) ерін үндестігінің еленбейтінін айта келіп, І.Кенесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды: әсіресе екі буынды сөздерде ерін дауыстысымен келген алғашқы буынның еріндік ықпалы анық сезіліп тұрады, үшінші буында солғындай сезіледі деп көрсетеді [9].

Қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің екінші буынынан әрі қарай сақталмайды немесе әлсірей береді деген дәстүрлі көзқарас орфоэпиялық норманы, орфографиялық норманы кодификациялауда М. Дүйсебаеваның зерттеуінде (1973), Қ.Неталиева құрастырған «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» (1977), Р. Сыздықтың «Сөз сазы» анықтағышында (1985, 1995) негізге алынды.

1990 ж. А.Байтұрсынұлынан бері келе жатқан бұл дәстүрлі көзқарастан басқаша, яғни ерін үндестігі сөздің басқы буындарымен шектелмейді, үндесімнің бұл түрі сөзді тұтасымен қамтиды деген (Ә.Жүнісбек, С.Мырзабеков) тезис ұсынды [10]. «Жазуда соңғы буындарда еріндік белгіленбегендіктен, ерін үндестігі әлсіреп, сөздің айтылу нормасы бұзылып, бәрін бұзған жазу, жазу теріс болмаса, бәрі де дұрыс еді» дегендей ойға саяды.

Бұл айтылғандардың қай-қайсы болсын, ден қойып, көңіл аударарлық және теориялық тұрғыдан негіздеуді қажет ететін пікірлер.

Мұндай құбылысты айқындауда фонологиядағы теориялық ұстанымдарға назар аударуға тура келеді. А.Байтұрсынұлының ұстанымы бойынша тұрпат бөлек болғанмен, тұлғасы бір сөздер болады. Мұндай сөздер тұлғасы бойынша жазылады: *сенбеді* (*сембеді* емес). Еріндіктің бас буында келетінін, таңбалап, басқа буындағысын бас буынның әсері деп, жазуда елемейтіні, мысалы *күлкі* (*күлкү* емес), ғалымның осы ұстанымын көрсетеді.

Дәстүрлі көзқарас бойынша *күлкі*, *үлкен* деген сөздердің екінші буындағы <i>, <e> фонемалары өздерінің негізгі реңкі бойынша таңбаланған, ал олардың [y], [ø] түрінде дыбысталуы бірінші буындағы еріндіктің әсері деп түсіндіріледі.

Алайда екінші, үшінші буындағы, одан әрі қарайғы буындардағы дауыстылар езуліктер емес, әуелден түптұлғалық еріндіктер мәртебесіндегі бірліктер дейтін де көзқарас бар. Бұл жерде дәстүрлі

ұстанымға басымдылық береміз. Өйткені, байқауымызша, екінші буында «нағыз» еріндік болса, әрі қарайғы буындарда еріндіктердің солғындап кетуіне әсер ететін фонетикалық жағдай жоқ. Олай болса, дауыстылардың еріндік белгілерінің өзінен-өзі көмескіленіп кетуі мүмкіндігі жоққа тән.

Тағы бір назар аударатын жайт: екінші буындағы дауыстының әуелден түптұлғалық еріндіктер еместігі. Бұлай деуімізге салыстырма тарихи фонетиканың материалдары себеп болып отыр: мысалы, қазақ тілінде *үй*, татар тілінде *өй*, қаз. *үйде*, тат. *өйдә*; қаз. *үйдегі*, тат. *өйдәге*, қаз. *үйдегілерге*, тат. *өйдәгеләргә*; қаз. *төлгерге*, хак. *Тцлгерге*; қаз. *көрер*, хак. *кцрер*; қаз. *күрек*, әзерб. *үйәк*, қаз. *жүген*, башқ. *юған*, әзерб. *йүйән*, хак., шор *чяген*; қаз. *жүрек*, ұйғ. *жүрәк* т.б. Бұл мысалдар Ф.Г.Исхаковтың зерттеуінен алынды [11].

Күлкі сөзінің екінші буындағы дауысты [к⁰¹үл⁰¹к⁰¹ү] инвариант <i>-нің әлсіз позициядағы [y] түрінде репрезентациялануы. Ол күшті позициядағы [y]лкен дегендегі [y]-ге естілімі жағынан сәйкес келеді. Әлсіз позициядағы инвариант фонеманың (<i>-нің) әлді позициядағы инвариантқа (<y>лкен) ұқсас келуі вариант деп аталады. Ал *күлкілеріміздің* дегендегі үшінші төртінші буында еріндік белгілері солғындап кететін дауыстылар <i> инварианттың әлсіз позициядағы вариациялары болып табылады.

Әдетте варианттар парадигмадағы белгілі бір фонемаға ұқсас болып тұрса, вариацияларда ондай ұқсастық болмайды, яғни вариация парадигмадағы фонеманың бірде-біріне ұқсап тұрмайды. Мысалы, *күлкіміздің* дегендегі соңғы буындардағы дауыстыны парадигмадағы <y>-мен бірдей деуге болмайды.

Сонымен, *күлкіміздің* дегендегі бірінші буындағы <y> инвариант, екінші буындағы [y] вариант, ал үшінші және әрі қарайғы буындардағы дауысты <i> инварианттың вариациялары /y/ деп танымыз:

К<y>лк[y]м[y]зд/ү/н. Алғашқы буында еріндік анық сөз мағынасын ажыратады және естілімі күшті, яғни сигнификативті және перцептивті күшті, екінші буында сөз мағынасын ажыратпайды, естілімі күшті, яғни сигнифи-кативті әлсіз, ал перцептивті күшті, үшінші және әрі қарайғы буындарда естілімі солғын, яғни сигнификативті және перцептивті әлсіз позиция.

Сонымен, еріндік дауыстыдан соң басталатын сөздердің екінші буынында анық еріндік, ал әрі қарайғы буындардағы дауыстылардың, еріндік белгілерінің солғындай беретін ерекшелігін ескере

келіп, оларды үш жаққа ажыратып, орфоэпия-лық норманың инвариант <Ү>, вариант [ү] және вариация /ү/ түрінде кездесетінін көрсеттік.

Біз кодификацияланған нормасы даулы көрінетін жайттарға тоқтала келіп, олардың әлді, әлсіз позициямен байланысты инвариант, вариант, вариация түрінде зерттелу қажеттігіне ерекше назар аудару керектігін баса айтамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Әбілқасымов Б.* XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. 224-б.
2. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Арыс, 2004. 780-б.
3. *Жүсіпұлы М.* Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы: Ғылым, 1998. 216-б.
4. *Шербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. 204.
5. *Сыздықова Р.* Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы, 1983. 75-б.
6. *Неталиева Қ.* Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1977.399-б.
7. *Дүйсебаева М.* Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері. Алматы, 1973. 75-б.
8. *Байтұрсынұлы А.* Тіл тағылымы. Алматы: Жазушы, 1989.
9. *Кеңесбаев І.* Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. Алматы,

1954. 283-б.

10. *Мырзабеков С.* Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі. Алматы, 2002.
11. *Исхаков Ф.Т.* Гармония гласных в тюркских языках // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. М., 1955. 122-159-бб.